

ШКУРИ ТВАРИН У ПОХОВАННЯХ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРНОЇ ОБЛАСТІ

Роман Литвиненко

доктор історичних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Статтю присвячено такому цікавому елементу поховального обряду культур зрубної області, як шкура домашньої худоби, якою супроводжувались деякі поховання.

Ключові слова: Східна Європа, пізній бронзовий вік, зрубна культурна область, поховальний обряд, шкура тварини.

У поховальній практиці низки культур бронзового віку півдня Східної Європи мав місце супровід деяких небіжчиків ритуальними рештками копитних (за принципом *pars pro toto*), які в процесі розкопок зазвичай фіксують у вигляді набору кісток, що містив череп і нижні частини чотирьох кінцівок. З руки М. П. Грязнова (1977) ці об'єкти нерідко називають «шкурою» тварини. Така практика відома щонайменше в могильниках ямної, новотиторівської, північнокавказької, катакомбної, бабинської та зрубної культур або культурних областей. Наразі можна впевнено говорити про те, що в східноєвропейському бронзовому віці ця традиція зародилась у Східноприазовсько-Нижньокубанському регіоні, де вона вперше проявилась у могильниках новосвободненської, а особливо виразно – новотиторівської культури, зі збереженням практики в хронологічно наступній східноприазовській катакомбній культурі. В середньому бронзовому віці, разом із поширенням цього звичаю в середовищі катакомбних культур Передкавказзя і Донщини, епіцентр його зсунувся до Донського басейну і найбільше проявлявся в басейні Сіверського Донця. В посткатакомбний період носієм традиції виступає лише одна культура – дніпро-донська бабинська. Пізній бронзовий вік позначився деяким збільшенням ареалу застосування практики супроводу небіжчиків шкурами тварин у пам'ятках зрубної культурної області, зберігши при цьому закладену за доби середньої бронзи тенденцію щодо тяжіння цього явища до Дніпро-Донецько-Донського регіону (Литвиненко, 2022).

© Роман Литвиненко, 2022

У всіх названих культурах форми розміщення остеологічних решток, які маркують шкуру тварини, є доволі подібними. Найбільш поширеним серед усіх культур є варіант, який археологічно фіксується у вигляді укладеного на кістки ніг черепа (т. зв. «голова на ніжках», «череп на ніжках», «череп і ноги»), що ми його тлумачимо як щільно складену шкуру, коли з обрубків ніг і самої шкури формували своєрідну основу, на якій зверху розміщували залишену в шкурі голову тварини. У дніпро-донській бабинській культурі набув поширення дещо трансформований варіант: череп і попарно укладені на одній вісі позаду нього (зрідка – попереду) кістки кінцівок, що його можна розуміти як видовженої форми згорток шкури з обрубками ніг, попереду якого розміщувалась залишена в шкурі голова, в результаті чого рештки тварини нагадували опудало. В зрубній же культурі, поряд зі щойно описаними варіантами, практикували ще один – розстилання шкури над похованням.

Наведемо додаткову інформацію про археозоологічні рештки, які ми, солідаризуючись з іншими авторами (Андреева, 2014, с. 53; Антоненко, 1991; Берестнев, 2001, с. 56; Братченко, 1976, с. 34; Бунятян и Отрощенко, 1995; Гей, 1999, с. 103; Грязнов, 1977; Кияшко, 2002, с. 70, 100; Литвиненко, 1997; Отрощенко, 2002, с. 212–220, 291–318; Писларий, 1991, с. 58; Рослякова, 2014, с. 16; Рослякова и Косинцев, 2012, с. 351, 365; Синюк, 1996, с. 303; Цимиданов, 2004, с. 67, 80, 89, 90; 2007, с. 23; Федосов, 2012, с. 114; Чередниченко, 1986, с. 58; Шарфутдинова, 1985, с. 157 та ін.), ототожнюємо зі шкурами тварин.

Виявлений під час розкопок повноцінний набір кісток, що натякає на первинну наявність у похованні шкури тварини, зазвичай складається з черепа і кісток дистальних відділів (нижніх частин) чотирьох кінцівок, іноді з ратицями. З огляду на ступінь збереженості археологічних об'єктів, а також ретельність їх дослідження, цей перелік кісток може бути представлений не в повній комплектності. Відомі випадки, коли від повного набору залишаються лише одиничні зуби та розрізнені кістки ніг тварини. Дуже часто подібна ситуація має місце в тих випадках, коли рештки ритуальної тварини початково укладали на перекриття могили, яке згодом провалювалося й руйнувалося.

Розміщення в могилі найбільш поширеного варіанта кісткових решток «череп на ніжках» характеризується певною варіативністю, яка потребує додаткових ретельних досліджень, статистичних даних і зіставлень за регіонами зрубної області. Доволі часто укладе-

ний на кінцівки або поруч із ними череп локалізується поза межами поховальної камери – на краю або заплічках могильної ями, на її перекритті, на перекритті спорудженої в ямі дерев'яної або кам'яної гробниці, поміж стінами ями і дерев'яного зрубу (рис. 1, 3–5, 8) ¹. В тих випадках, коли череп із кінцівками тварини виявлено всередині могильної камери, цей комплект кісток розміщується дещо окремо від небіжчика – в куті або під віддаленою стіною ями, в ногах померлого тощо (рис. 1, 1, 2, 6). Детальнішу інформацію зі статистикою щодо локалізації в могильниках остеологічних решток шкур за окремими регіонами зрубної ойкумени наведено в іншій нашій статті (Литвиненко, 2022, с. 116–119).

Видовий склад тварин, шкури яких використовували в поховальних ритуалах, можна встановити доволі приблизно, оскільки доступні дані здебільшого представлені визначеннями археологів-розкопників і лише в небагатьох випадках – археозоологами. В могильниках зрубної культури видовий склад «шкур» різниться за регіонами. Наприклад, для Середнього Поволжя він такий: ДРХ – 64 %, ВРХ – 32 %, кінь – 4 % (Крамарев и Кузьмина, 1999) ². Для басейну Сіверського Дінця – такий: ВРХ – 72 %, ДРХ і кінь – 28 % (Литвиненко, 1994, с. 76).

В ареалі зрубної культурної області шкури тварин у похованнях поширені нерівномірно (рис. 3). Наразі можна констатувати, що в північностепових–лісостепових регіонах ці ритуальні рештки наявні в могильниках частіше, ніж у зоні південних степів. При цьому найбільші показники дає західний, дніпро-донецький регіон зрубної області, що входить до ареалу бережнівсько-маївської зрубної культури (табл. 1). Така ситуація видається цілком логічною, з огляду на те, що в передзрубний період саме ці терени були єдиним на посткатакомбному просторі осередком поширення практики супроводу небіжчиків шкурами копитних, яка відома в поховальному обряді дніпро-донської бабинської культури (Литвиненко, 2022, с. 114–116, рис. 3).

Окремо зупинимось на специфічному для поховань західної частини зрубної ойкумени способі застосування шкури тварини. Археологічно він фіксується за кістками чотирьох кінцівок, розміщених по кутах поховальної споруди (ями, дерев'яного зрубу або кам'яної скрині), а також черепа, покладеного між парою передніх ніг.

¹ Автор вдячний колегам – Б. О. Антоненку, Ю. М. Бровендеру, Я. П. Гершковичу, В. К. Кульбаці, Т. Є. Панченко, Л. Г. Самойленку, чії неопубліковані матеріали розкопок використано в ілюстраціях статті.

² ДРХ – дрібна рогата худоба; ВРХ – велика рогата худоба.

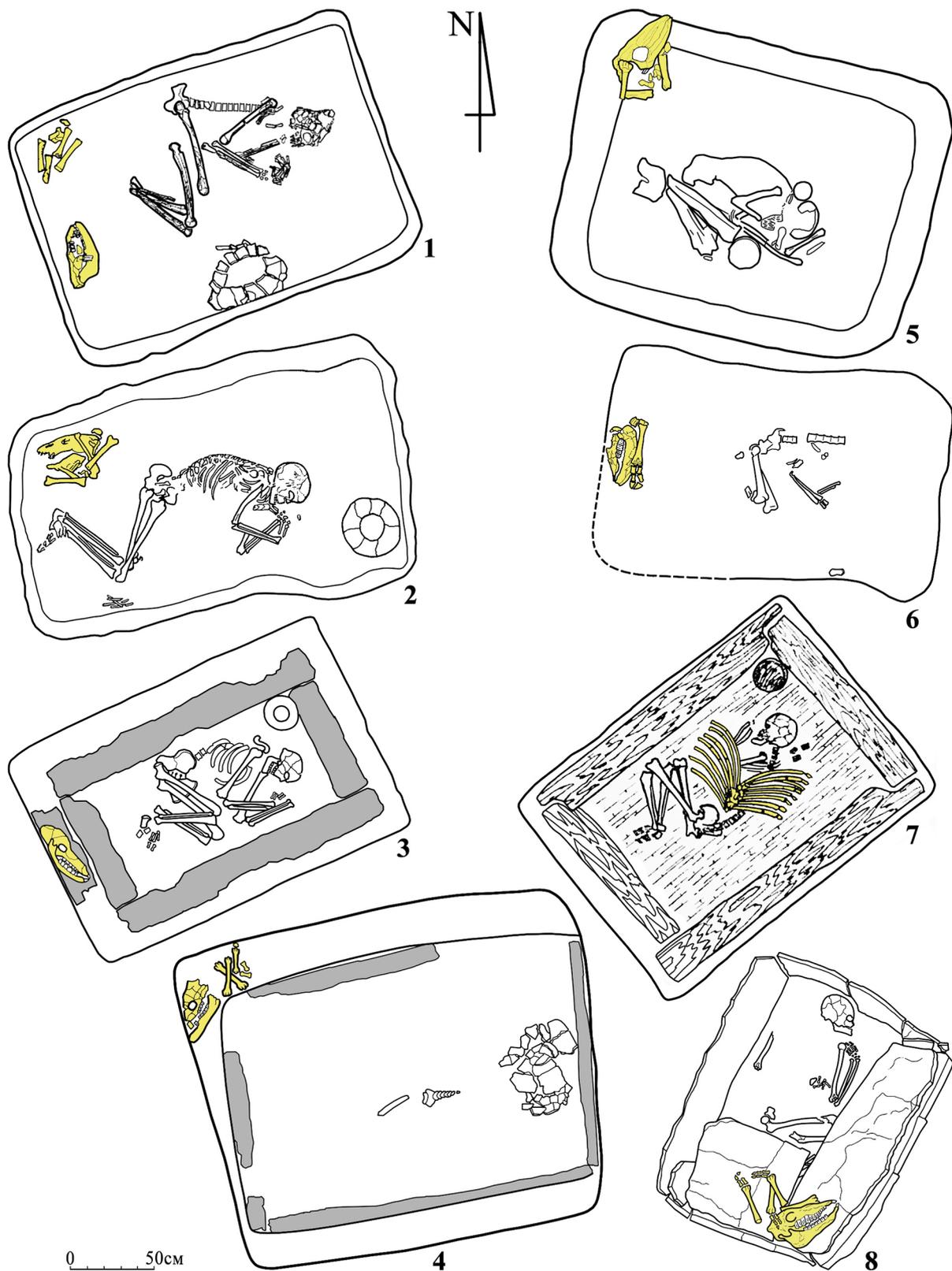

Рис. 1. Поховання зрубної культури зі шкурами тварин: 1 - Злодирів 10/1; 2 - Дар'ївка 1/3; 3 - Калинівка-I 1/1; 4 - Шнурки 4/2; 5, 6 - Плотина 4/6, 1/2; 7 - Верхня Маївка-II 5/1; 8 - Октябрське 2/2

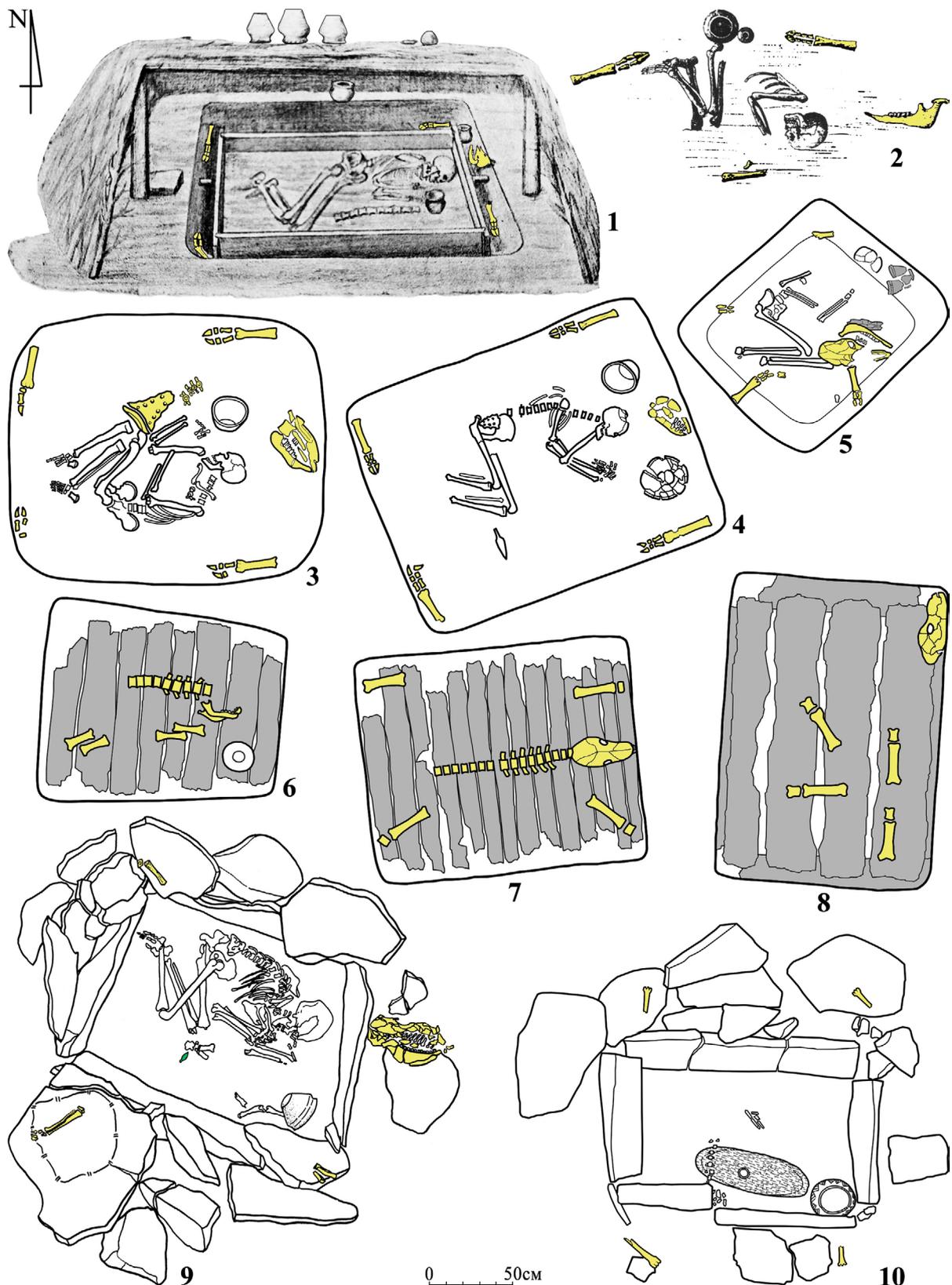

Рис. 2. Поховання зрубної культури зі шкурами тварин: 1 - Комишуваха 7/1; 2 - Закотний 3/1; 3, 4 - Морокине 16/1, 14/1; 5 - Торецьке 2/7; 6 - Старомажарове-І 7/3; 7 - Копанки-І 1/1; 8 - Калинівка-І 4/1; 9 - Розкопана Могила п. 3; 10 - Донецьк, Текстильник 3/1

**Питома вага поховань зі шкурами тварин за регіонами
зрубної культурної області**

№	Регіон	Питома вага поховань зі шкурами тварини (%)	Джерело
1	Оренбурзьке Приуралля	0,33	Купцова, 2016
2	Середнє Поволжя	1,4*	Крамарев и Кузьмина, 1999
3	Середня Донщина	10	Синюк и Погорелов, 1985
4	Нижня Донщина	0,15*	Шарафутдинова, 1985
5	Північне Приазов'я	0,33*	Забавін, 2018
6	Сіверський Донець	4,5	Литвиненко, 1994
7	Дніпро-Донецький лісостеп	13,46*	Берестнев, 2001
8	Оріль-Самарський	>24,8	Ковалева, 1981

* – наші підрахунки на підставі відомостей авторів

Чи не у всіх відомих випадках рівень і характер залягання черепа з кістками кінцівок засвідчував їхнє первинне укладення на перекриття могили. Навіть коли ці кістки опинялися в придонній частині ями або й на дні, автори розкопок засвідчують просідання кісток внаслідок руйнації перекриття могили. Вперше сепаратне розміщення черепа й кісток ніг документував В. О. Городцов щонайменше в двох похованнях – Закотний 3/1 (Городцов, 1905, с. 207) і Комишуваха 7/1 (Городцов, 1907, с. 235, 362–363, рис. 98). Саме останній випадок став тим «ключем», завдяки якому М. П. Грязнов «дешифрував» загадкові остеологічні комплекти з поховань бронзового віку. При цьому комишуватський комплекс дослідник інтерпретував як покритий шкурою бика зруб, по боках якого звисали голова й ноги тварини (Грязнов, 1977, с. 82). Відтоді, з накопиченням джерельної бази по курганних могильниках бронзового віку, з'явилися додаткові й дуже важливі аргументи на користь такого тлумачення: йдеться щонайменше про три випадки, пов'язані з різними археологічними культурами (ямною, ранньою і пізньою катакомбними), коли разом із черепом та кінцівками ВРХ і ДРХ у похованнях вдалося зафіксувати органічні рештки самої шкури тварини: Близнюки 4/3, Сенгілеєвський XI 1/8, Стоянівський 3/2 (Литвиненко, 2022, с. 121–122, рис. 9, 4; Моргунова, 2014, с. 283; Погорелов, 1996, с. 150, 157, рис. 6, 2).

Кількість випадків із розп'ятою над могилою шкурою тварини збільшилась у результаті масштабних робіт новобудовних експедицій останніх десятиріч ХХ – початку ХХІ ст. У монографії В. В. Цимі-

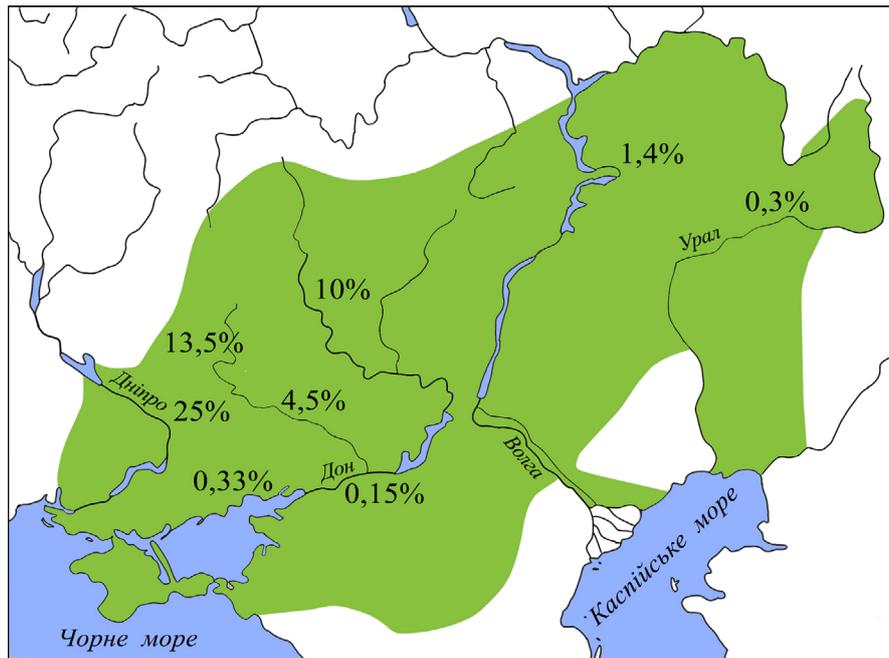

Рис. 3. Питома вага шкур копитних у могильниках зрубної культурної області

данова (2004, с. 67) в Донецько-Дніпровсько-Кримському регіоні фігурує вісім таких поховань (на 2832 комплекси вибірки)³, на перекриттях яких «було розіслано шкуру» бика (шість разів) або вівці (один), або коня (один). Нині список таких поховань можна збільшити щонайменше до трьох десятків (рис. 2). Серед цих комплексів вирізняється один найбільш показовий, в якому традиційний набір із п'яти скелетних відділів (череп із чотирма кінцівками), що маркують розстелену на дерев'яному перекритті шкуру, доповнюється шостим елементом – крижем (куприком) із хвостовими хребцями (рис. 2, 3): Морокине 16/1 (Антоненко, 1991, с. 153, рис. 2, 3). Прикметно, що подібний набір кісток зафіксував іще В. О. Городцов у похованні Комишуваха 5/1, де кісткові рештки тварини розміщувалися між стінкою ями та дерев'яної рами (Городцов, 1907, с. 357, рис. 96), засвідчуючи покладену там згорнуту шкуру бика. Останній випадок цікавий ще й тим, що він належить не до зрубної культури, а до дніпро-донської бабинської та фіксує час появи форми шкури з хвостом у ранньобабинський період. Тож шестиелементний набір кісток (череп + 4 ноги + криж/хвіст) можна вважати найбільш повним комплектом, що маркує шкуру тварини.

³ У пізнішій праці В. В. Циміданов (2011, с. 166), на диво, згадує лише три накриті шкурою тварини поховання з масиву 4304 захоронень зрубної культури Дніпро-Донського регіону.

Окремо варто згадати поодинокі випадки, коли в шкурі, якою накривали могилу, крім голови та ніг залишався ще хребет тварини або його частина, іноді з обрубками ребер на відповідній ділянці (рис. 2, 7). Нам відомо щонайменше чотири такі комплекси: Петропілля I 2/1, Копанки I 1/1, Старомажарове I 7/3, Бузівка XXIV 1/1 (Берестнев, 2001, с. 84, рис. 54, 2; 65, 2; 66, 4; Ковальова, 1981, рис. 7), в одному з яких можна бачити шкуру-опудало, що імітує укладену на боці тварину (рис. 2, 6). Загалом, сконцентровані в Нижній Наддніпрянщині випадки розміщення на перекритті решток тварини, які фіксуються за черепом, кістками кінцівок і хребта, потребують спеціального дослідження, адже подекуди вони можуть являти собою сліди окремих ритуальних об'єктів, на що натякає комплекс Новогупалівка II 5/3, в якому на решітчастому дерев'яному перекритті могильної ями зафіксовано кістки від розіп'ятої шкури бика і укладений вздовж центральної вісі могили хребет із черепом коня – можливо, друга шкура (Рассамакин и др., 1982, табл. 102, 5).

Появу стійкої практики покривання могили розіпнутою шкурою тварини фіксують саме в бережнівсько-маївській зрубній культурі (Отрощенко, 2002, с. 309 і наст.). Проте ми наводили приклад пізнього донецько-донського катакомбного поховання з лівобережного басейну Сіверського Дінця – Сватове 13/6 (Братченко, 2004, с. 134, рис. 58, 2–3), в якому розміщення на долівці вхідної шахти кісток тварини не відповідає катакомбному варіанту «череп на ніжках», а нагадує розстелену шкуру (Литвиненко, 2022, с. 120, прим. 2, рис. 9, 3). Цей факт натякає на значно глибше коріння такої традиції, розквіт якої припадає саме на зрубний час.

У нещодавній статті було запропоновано обґрунтування семіотичного навантаження шкур/опудал копитних у похованнях бронзового віку Східної Європи як знаків, якими за принципом *pars pro toto* замінювали самих тварин, що в системі поховального обряду і уявлень про смерть виконували роль психопомпа – проводиря-супутника, який супроводжував душу небіжчика до потойбічного світу (Литвиненко, 2022). Відомий же в бережнівсько-маївській зрубній культурі варіант покривання могили розіп'ятою шкурою, за збереження базового семіотичного сенсу, може зіставлятися з відомою за численними етнографічними та фольклорними паралелями поховальною практикою загортання небіжчика в шкуру тварини (Отрощенко, 2002, с. 309–317; Цимиданов, 2007, с. 23; 2011, с. 165–166). Можливим різновидом цього обрядового елемента було знане в могильниках зрубної

культури Наддніпрянщини накриття небіжчика розгорнутою грудною клітиною бика (рис. 1, 7) (Ковальова, 1981, с. 62; 1990, с. 66, рис. 1: 1), з яким перегукуються вже згадувані випадки накривання могил шкурами тварин зі збереженими в них хребтами з обрубками ребер, що знаходять паралелі в міфології та фольклорі іранських народів (Ковальова, 1981, с. 62; Цимидапов, 2007, с. 23).

Окреслені напрями досліджень мають чималі перспективи, суть яких полягає у нагромадженні й систематизації відповідної джерельної бази, як по регіонах, так і всій зрубній культурній області, ретельному аналізу даних, зокрема крізь різноманітні статистичні та кореляційні процедури, виявленні загальних тенденцій і регіональної специфіки досліджуваних практик, встановленні співвідношень з соціальним, зокрема гендерно-віковим, статусом небіжчика тощо. При цьому доречним було би залучення до роботи фахівців різних природничих дисциплін.

Бібліографія

- Андреева, М.В., 2014. *Восточноманычская катакомбная культура: анализ материалов погребальных памятников*. Москва: ТАУС.
- Антоненко, Б.О., 1991. Курганний могильник поблизу с. Морокино. *Поховальний обряд давнього населення України*. Київ: НМК ВО, с. 151–161.
- Берестнев, С.И., 2001. *Восточнoукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.)*. Харьков: ПФ Амет.
- Братченко, С.Н., 1976. *Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы*. Киев: Наук. думка.
- Братченко, С.Н., 2004. Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н. е. та майдани. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 2, с. 65–190.
- Бунятян, Е. П. и Отрощенко, В.В., 1995. Формы собственности на скот и способы изучения их по археологическим данным. В: Ю.Д. Кибальник, ред. *Хозяйство древнего населения Украины. Ремесла и промыслы древнего населения Украины*, 1. Киев: МО КПДКЗ, с. 93–131.
- Гей, А.Н., 1999. О некоторых символических моментах погребальной обрядности степных скотоводов Предкавказья в эпоху бронзы. В: В.И. Гуляев, И.С. Каменецкий и В.С. Ольховский, ред. *Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений*. Москва: ИФ «Восточная литература» РАН, с. 78–113.
- Городцов, В.А., 1905. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, Харьковской губернии 1901 года. *Труды XII Археологического съезда*, I. Москва, с. 174–225.
- Городцов, В.А., 1907. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде, Екатеринославской губернии 1903 года. *Труды XIII Археологического съезда*, I. Москва, с. 211–365.

- Грязнов, М.П., 1977. Бык в обрядах и культурах древних скотоводов. В: Н.Л. Членова, ред. *Проблемы археологии Евразии и Северной Америки*. Москва, с. 80–88.
- Забавін, В.О., 2018. *Зрубна культура Північного Приазов'я (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Кандидат наук. Інститут археології НАНУ.
- Кияшко, А.В., 2002. *Культурогенез на востоке катакомбного мира*. Волгоград: ВГПУ.
- Ковалева, И.Ф., 1981. *Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке*. Днепропетровск: ДГУ.
- Ковалева, И.Ф., 1990. Срубные погребения с наборами альчинок. В: И.Ф. Ковалева, ред. *Исследования по археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 59–71.
- Крамарев, А.И. и Кузьмина, О.В., 1999. Кости животных в погребальном обряде срубной культуры (По материалам погребальных памятников Среднего Поволжья). В: С.А. Григорьев, ред. *XIV Уральское археологическое совещание*. Челябинск: Рифей, с. 83–87.
- Купцова, Л.В., 2016. *Срубная культура Оренбургского Предуралья (по материалам погребальных памятников)*. Кандидат наук. Институт истории материальной культуры РАН.
- Литвиненко, Р.А., 1994. *Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников)*. Кандидат наук. Институт археології НАНУ.
- Литвиненко, Р.А., 1997. Об одной параллели в погребальном обряде скотоводческих племен эпохи бронзы Днепро-Донецкого региона. В: В.Ф. Бурносос, ред. *Матеріали вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідницької роботи, 1*. Донецьк: ДонДУ, с. 10–13.
- Литвиненко, Р.А., 2022. Шкура копытного в курганных погребениях бронзового века: жертва или психопомп. *Stratum plus*, 2, с. 105–137.
- Моргунова, Н.Л., 2014. *Приуральская группа памятников в системе волжско-уральского варианта ямной культурно-исторической области*. Оренбург: ОГПУ.
- Отрощенко, В.В., 2002. *Історія племен зрубної спільності*. Доктор наук. Інститут археології НАНУ.
- Писларий, И.А., 1991. Погребальный обряд культуры многоваликовой керамики. *Древняя история населения Украины*. Киев, с. 52–66.
- Погорелов, В.И., 1996. Курганы эпохи бронзы Стояновского могильника. *Российская археология*, 1, с. 145–158.
- Рассамакин, Ю.Я., Отрощенко, В.В., Пустовалов, С.Ж., Ляшко, С.Н., Салий, Н.Г., Кравченко, С.Н., Ковалев, М.В. и Николова, А.В., 1982. № 1982/2, ф.е. 20639. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1982 г.*
- Рослякова, Н.В., 2014. *Погребальные комплексы с костями животных из могильников срубной культурно-исторической общности Самарского Поволжья*. Кандидат наук. Институт истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан.
- Рослякова, Н.В. и Косинцев, П.А., 2012. Археозоологические комплексы из могильников эпохи поздней бронзы Самарского Поволжья. В: М.А. Турецкий, ред. *Бронзовый век. Эпоха героев (по материалам погребальных памятников Самарской области)*. Самара, с. 348–378.

- Синюк, А.Т., 1996. *Бронзовый век бассейна Дона*. Воронеж: ВГПУ.
- Синюк, А.Т. и Погорелов, В.И., 1985. Периодизация срубной культуры Среднего Дона. В: В.Г. Басин, ред. *Срубная культурно-историческая общность (проблемы формирования и периодизации)*. Куйбышев, с. 118–145.
- Федосов, М.Ю., 2012. *Катакомбные культуры Донецко-Дона-Волжского региона (по материалам погребальных памятников)*. Кандидат наук. Институт истории материальной культуры РАН.
- Цимиданов, В.В., 2004. *Социальная структура срубного общества*. Донецк.
- Цимиданов, В.В., 2007. Нартовский эпос осетин и срубная культура: поиск сходжений. *Известия Северо-Осетинского института гуманитарных и социальных исследований им. В.И. Абаева*, 1 (40), с. 17–36.
- Цимиданов, В.В., 2011. Культурно-хронологическая интерпретация погребений энеолита – эпохи бронзы кургана «Розкопана Могила» (Донбасс). *Археологический альманах*, 25, с. 156–179.
- Чердниченко, Н.Н., 1986. Срубная культура. В: И.И. Артеменко, ред. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наук. думка, с. 44–82.
- Шарафутдинова, Э.С., 1985. Периодизация срубной культуры Нижнего Подонья. В: В.Г. Басин, ред. *Срубная культурно-историческая общность (проблемы формирования и периодизации)*. Куйбышев, с. 146–183.

ANIMAL FELS IN BURIALS OF ZRUBNYY CULTURAL REGION

Roman Lytvynenko

PhD in History, Professor, Vasyl Stus Donetsk National University

The paper is devoted to such an interesting element of the funeral rite of the cultures of Zrubnyy Cultural Region as the animal fell, which was accompanied by some burials.

Keywords: *Eastern Europe, Later Bronze Age, Zrubnyy Cultural Region, funeral rites, animal fell.*